

IDA-VIRUMAALE SISSERÄNDAMISE PÕHJUSED PÄRAST TEIST MAAILMASÕDA¹

Olaf Mertelsmann

Ida-Virumaal oli ja on tänaseni Eestis eriline positsioon. Teise maailmasõja järgse venekeelsete migrantide suure sisserände ja Nõukogude skeemi kohaselt läbi viidud intensiivse industrialiseerimise tulemusel tekkisid seal teistsugused struktuurid kui ülejäänud Eestis. Ka väliselt tundub Ida-Virumaa vastavas stiilis läbi viidud ulatusliku ehitustegevuse tõttu “nõukogulikum”. Samuti saab võrreldes ülejäänud Eestiga rääkida selle piirkonna erilisest kultuurilisest identiteedist, mida kinnitavad ka ühe intervjuuprojekti raames kogutud Narva elanike ütlused.² Ida-Virumaa ei ole nende järgi veel Eesti, aga ka mitte enam Venemaa, vaid omamoodi vaheregioon. Paljude narvakate mentaalsel maakaardil jookseb Eesti-Vene piir mõned tosinad kilomeetrid linnast lääne pool. Selle taga elavad eestlased ning nemad elavad teisiti. Ka paljude eestlaste jaoks on Kirde-Eesti poolenisti välismaa. Sellesse omapärane olukord oli välja kujunenud hiljemalt 1950. aastate lõpuks.

Keskseks küsimuseks on siinkohal sisseränne. Miks oli see just Ida-Virumaale eriti massiline? Migratsioon muutis põhiliselt eestikeelse ala juba mõne aasta jooksul venekeelseks regiooniks. Paljude eestlaste seas valitseb arusaam, et sisserändajad toodi Nõukogude Liidu valitsuse poolt maale teadlikult. Seda seostatakse tihtilugu kolonialiseerimis- ja venestamispoliitikaga. Sarnaseid hinnanguid võib leida ka Lääne kirjandusest.³ Romuald Misiunas ja Rein Taagepera iseloomustavad Nõukogude Liidu sõjajärgset migratsioonipoliiti-

¹ Töö selle artikliga toimus projekti “Eesti-Vene kultuurilised, majanduslikud, poliitilised ja rahvussuhted 18.–20. sajandil” (Sihtfin. 0182544\$33) raames. Tegemist on saksa keeles ilmunud artikli ümber töötatud ja laiendatud versiooniga: Olaf Mertelsmann, “Die Herausbildung des Sonderstatus der Nordostregion innerhalb der Estnischen SSR”, *Narva und die Ostseeregion. Narva and the Baltic Sea Region*, hrsg. von Karsten Brüggemann (Narva, 2004), 105–121.

² 18.–29. augustil 2003 tehti SA Pro Narva algatusel ja läbiviimisel Narvas 100 eluloolist intervjuud. Helisalvestised on Eesti Rahva Muuseumis, vt. Olaf Mertelsmann. “Das Interview-Projekt in Narva im August 2003”, *Acta et commentationes collegii Narovensis. Tartu Ülikooli Narva Kolledži toimetised*, 3 (2004), 57–67.

³ Vrdl nt Romuald Misiunas, Rein Taagepera, *The Baltic States. Years of Dependence 1940-1990* (2nd ed. London, 1993), 108–112; Collin W. Mettam, Stephan Wyn Williams,

tikat Lätis ja Eestis järgnevalt: “Kuna kohalik elanikkond oli küüditamiste ja partisanisõja kaotuste tõttu vähenenud, toodi sisse suurel hulgal venelasi ja teisi mittebaltlasi ning ka venestunud lätlasi ja eestlasi, kelle perekonnad olid asunud Venemaale juba tsaariajal. Kõige mõjukam venelaste grupp koosnes tuhandetest ametnikest, kes pidid juhtima ning kontrollima sotsiaalseid ja majanduslikke muudatusi vabariiklikul, piirkondlikul ja kohalikul tasandil. Arvuliselt olid suurimaks grupiks väljaõppeta tööstustöölised.”⁴

Viimastel aastatel on Ida-Virumaa problemaatikaga tegelenud eelkõige David Vseviiov. Oma allikatele toetuvates uurimustes põhjendab ta sisserände erilist arengut üsnagi diferentseeritult. Vseviiov võtab arvesse nii geograafilise asendi, tööstuse laiendamise (eriti salajase uraanivabriku rajamise Sillamäele) kui ka demobiliseerimise või repatrieerimise mõjusid migratsioonile. Ida-Virumaal valitsenud sotsiaalseid ja majanduslikke olusid ning Nõukogude Liidu lääneosades eksisteerinud migratsioonisurvet ta aga piisaval määral ei kajasta.⁵

Seega ei ole sisserände protsessi teema veel ammendavalt lahti seletatud. Siinkohal üritan olemasolevat pilti Eesti ja Vene arhiivimaterjalide baasil veidi laiendada ning pakkuda võimaluste piires vastust küsimusele sisserände põhjuste kohta. Seejuures tuleb aga arvestada ajalooliste, sotsiaalsete ja kultuuriliste faktorite koosmõju. Kirjutis analüüsib sisserännet Ida-Virumaale vaid sõjajärgsel perioodil (kuni u 1955) ning ei käsitle kogu Nõukogude aja vältel toimunut ega ka sisserännet kogu Eesti ulatuses.

Lähteolukord

Hiljem sisserände oluliseks tõmbejõuks muutunud põlevkivitööstust arendati Ida-Virumaal juba sõdadevahelisel perioodil. Üldkokkuvõttes esines regioonis Eesti teiste piirkondadega võrreldes suhteliselt vähe struktuurilisi erinevusi. Enamik rahvastikust töötas põllumajanduses. 1934. aasta rahvaloenduse andmetel oli linnastumise osakaal (35%) võrdne riigi keskmisega, vene rahvusest elanike osakaal moodustas aga tervelt viiendiku, mis oli rohkem kui Eestis keskmiselt.⁶

³ “A colonial perspective on population migration in Soviet Estonia”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27 (2001), 133–150.

⁴ Misiunas, Taagepera, *The Baltic States*, 111.

⁵ David Vseviiov, “Endiste narvakate mõistatus”, *Tuna* (2001) 2, 60–67; David Vseviiov, *Nõukogudeaegne Narva elanikkonna kujunemine 1944–1970* (Tartu, 2001); David Vseviiov, *Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda* (Tallinn, 2002).

⁶ Vt: Vseviiov, *Kirde-Eesti*, 9.

1940. aasta suvel Eesti Nõukogude Liitu inkorporeerimisega kaasnenud muudatused algasid esimeste nädalate jooksul. Nagu igal pool Eestis riigistati ka Ida-Virumaal kõik majandusharud, elatustase hakkas sarnaselt töömoraaliga langema ning tõenäoliselt kahanes ka tööstustoodang.⁷ 1940. aasta detsembris langetati Moskvas tähtis otsus, mis mõjutab Ida-Virumaa arengut tänaseni. 1930. aastate relvastumise käigus oli Nõukogude Liidu juhtkond otsustanud kasutada omi põlevkiviressursse ning intensiivistada põlevkivi töötlemist.⁸ Rahvakomissaride Nõukogu ja VKP(b) KK Poliitbüroo 1940. aasta 29. detsembri otsuses aga nenditi, et neid plaane on läbi viidud ebapiisaval määral. Nõukogude Liidu 1939. aasta piiride raames oli 1940. aastal põlevkivi planeeritud miljoni tonni asemel kaevandatud ainult 700 000 tonni. Põlevkivi edasise töötlemise rajatise polnud veel käiku lastud. 1945. aastaks kavandati kaevandamise laiendamist 10 miljoni tonnini ning sellest plaaniti ümber töödelda 272 500 tonni bensiini, diiselkütust, bituumenit, õli jne.⁹ ENSV töötles 1940. aastal oluliselt rohkem põlevkivi kui terve ülejäänud Nõukogude Liit. Eesti ettevõtteid aga esialgu veel Nõukogude Liidu majanduse planeerimisse ei kaasatud.

See kõik muutus juba 1941. aasta jaanuaris. Poliitbüroo ja Rahvakomissaride Nõukogu poolt heakskiidetud ENSV majandusplaan nägi ette põlevkivitööstuse “kiirendatud arendamist” ja kaevandamise mahu tõstmist poole võrra.¹⁰ Mais otsustas Poliitbüroo anda Eestile põlevkivi kaevandamise laiendamise ja põlevkivi ümbertöötlemise ettevalmistustöödeks 18 miljonit rubla.¹¹ Eesti põlevkivitööstuse tulevikuplaan nägi ette kaevandamise tõstmist 1945. aastaks 8 miljoni tonnini ning õli, bensiini jm tootmise kasvu enam kui 750 000 tonnini.¹² See oleks eeldanud kapatsiteedi rohkem kui neljakordset kasvu viie aasta jooksul ning katnud suure

⁷ Vt: Olaf Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau in Estland. Von der Markt- zur Kommandowirtschaft* (Hamburg, 2006), 29–74.

⁸ See toimus ka tänu asjaolule, et Nõukogude Liidus võeti kasutusele uusi õlivälju ja arendati õlitootmist planeeritust aeglasemalt: A. A. Igolkin, A. K. Sokolov, “Neftjanoi šturm i ego posledstvija”, *Ekonomišeskaja istorija* (2006), 385–438.

⁹ Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja VKP(b) KK Poliitbüroo otsus “Põlevkivi kaevandamise ja ümbertöötlemise laiendamisest”, 29.12.1940. Rossiiskii Gosudarstvennoi Arhiv sotsialno-političeskoi istorii (RGASPI), f. 17, n. 3, s. 1031, l. 208–215.

¹⁰ Materjalid Poliitbüroo otsuste kohta, protokoll 26, punkt 91, 28.01.1941. RGASPI, f. 17, n. 163, s. 1294, l. 53–54.

¹¹ Otsus, 15.05.1941. Politbjuro TsK RKP(b)-VKP(b). Povestki dnja zasedanii. T. 3. 1940–1952. Katalog (Moskva, 2001), 198.

¹² Akt okupatsioonikahjude kohta Põlevkivi- ja Keemiatööstuse Rahvakomissariaadi vallas, 15.03.1945. Gosudarstvennoi Arhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF), f. 7021, n. 97, s. 865, l. 31.

osa Nõukogude Liidu planeeritud kogutoodangust. Need plaanid muutusid 22. juuni sündmuste tõttu kehtetuteks ning jäid enamjaolt vaid paberile. Põlevkivitööstuse laiendamine jätkus alles pärast sõda.

Nende põlevkivitööstust puudutavate otsuste juures ei leidu aga muu- seas ühtegi viidet asjaolule, nagu oleks laiendamisprojekti tarbeks näh- tud ette tööjõu suure mastaabis ümberasustamist Eestisse. Üldse plaaniti esimest korda tööjõudu teistest Nõukogude liiduvabariikidest sisse tuua 1941. aasta mais – et likvideerida Narva tekstiilitööstuse tööjõupuudust.¹³ Vahele tuli aga sõda.

Kuna õli ja muud kivisöest saadavad tooted olid Saksa sõjamajandusele tähtsad, üritati Saksa okupatsiooni ajal põlevkivitööstust küll elavdada, kuid sõjaeelist tootmistaset ei saavutatud kaugeltki.¹⁴ Alates 1943. aastast mobi- liseeriti Eesti põlevkivitööstus suuremas mastaabis seoses Saksamaa sõja- pingutustega ja kitsikusega õliga varustamisel. Kasutati just sel eesmärgil loodud Vaivara kontsentratsioonilaagrite süsteemi, mis hõlmas umbes 20 laagrit kuni 10 000 juudi päritolu vangiga.¹⁵ Lisaks sellele rakendati tööle kuni 13 000 nõukogude sõjavangi.¹⁶ Vabade töölistena töötasid Ida-Virumaa põlevkivitööstuses esimesed idast sisserännanud, enamasti ingerlased.

Sõja mõju

Sõda mängis järgnenud sisserände puhul olulist rolli. Saksamaa-Nõuko- gude Liidu rindejoon jooksis 1944. aastal läbi Kirde-Eesti. Saksa väeosad tõmbusid septembriks Eestist välja, tekitati arvukalt purustusi ning seda eelkõige üksikuid tööstusrajatisi õhkides. Ägedad lahingud ning õhurün- nakud põhjustasid ülejäänud Eestiga võrreldes kõige rohkem hävitustööd just Ida-Virumaal. Narva oli varemetes. Kuna Narva rahvastikust oli osa eelnevalt evakueeritud või põgenenud, asus regioonis pärast Punaarmee sissetungi vaid 60 protsenti varasemast elanikkonnast.¹⁷

¹³ Maie Pihlamägi, “Eesti tööstus murrangulisel 1940.–1941. aastal: turumajanduselt plaanimajandusele”, *Acta Historica Tallinnensia*, 1 (1997), 152–176 (172).

¹⁴ Alvin Isberg, *Zu den Bedingungen des Befreiers. Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944* (Stockholm, 1992), 61.

¹⁵ Argo Kuusik, “Die deutsche Vernichtungspolitik in Estland 1941–1944”, *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953*, hrsg. von Olaf Mertelsmann (Ham- burg, 2005), 147–149; Riho Västriku, Meelis Maripuu, “Vaivara Concentration Camp in 1943–1944”, *Estonia 1940–1945*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn, 2006), 719–738.

¹⁶ Meelis Maripuu, “Soviet Prisoners of War in Estonia in 1941–1944”, *Estonia 1940–1945*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn, 2006), 764–765.

¹⁷ Vseiov, *Kirde-Eesti*, 8.

Sõja mõju Ida-Virumaa piirkonnale on lihtne ette kujutada. Suuremate – mitte ainult eluruume, vaid ka infrastruktuuri puudutavate – purustuste tõttu kujunesid sõjajärgsed elamistingimused seal tunduvalt keerulisemaks kui vähem hävinud aladel. Tuli puhastada miiniväljad, korjata kokku relvad ja laskemoon ning alustada ülesehitustöödega.¹⁸ Kuni 1960. aastateni olid mõned kohad miiniohu tõttu keelutsooniks kuulutatud. Evakueeritud leidsid kas ise paremad elamistingimused või sunniti neid ära kolima, kusjuures tagasipöördumine oli raskendatud või isegi keelatud.¹⁹ Kokkuvõttes muutis sõda Ida-Virumaa kõige vähem atraktiivseks piirkonnaks Eestis.

Geograafiline asend

Ida-Virumaa jääb poolele teele Tallinnast Peterburi (tollasesse Leningradi) ning tänu raudteele oli võimalik jõuda mõlemasse linna üsna kiiresti. Kuna nii Tallinna kui ka Leningradi suhtes kehtisid karmid sisserändepiirangud, ei ole tulemusi raske ette kujutada. Näiteks endised vangid pidid elama suurlinnadest vähemalt 101 km kaugusel.²⁰ Need, kes tahtsid ühte neist linnadest elama asuda, kuid mingil põhjusel ei tohtinud, võisid kasutada Ida-Virumaad omamoodi hüppelauana – lootuses, et hiljem õnnestub sisserännuluba altkäemaksu või tutvuste abil hankida.

Läänemere-äärsest asukohast tuleneva potentsiaalse põgenemisvõimaluse tõttu kahanes aga piirkonna külgetõmbejõud. Rannikualast sai piiritsoon, kuhu ka kohalikud elanikud võisid siseneda vaid spetsiaalse loaga. Tsooni valvati rangelt, suur osa rannast oli tõkestatud ning üksikud asulad isegi tühjentatud. Samuti lasi riik “mitteusaldusväärse elemendi” piirialalt välja saata.²¹

¹⁸ 1945. aasta 20. aprillist 1. novembrini tehti Virumaal ametlikult kahjutuks 363 085 miini ja umbes miljon granaati, pommi jne. Virumaa Parteikomitee istung, 26.4.1946. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f. 1, n. 1-4, s. 106.

¹⁹ Vrdl. Vseviiov, “Endiste narvakate mõistatus”; Mart Laar, “Eesti ja kommunism”, *Kommunismi must raamat*, toim. Stéphane Courtois jt. (Tallinn, 2000), 823–894 (866); Enn Sarv, “Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis”, *Akadeemia* (1997) 2, 245–285 (263). See, kas Narva endiste elanike suhtes tõepoolest tagasipöördumiskeeld eksisteeris, ei ole tänaseni selge. Sellest räägitakse nii Narvas kui ka mujal, väide esineb ka kirjanduses, kuid kirjalikke allikaid ütluse tõestuseks pole siiani leitud. Paljud intervjueeritustest on pärit Narvast ning pöördusid pärast sõda sinna tagasi. Mingist keelust nad ei rääkinud. Autori arvates on tegemist legendiga, kuna ka tema ei leidnud arhiivist midagi, mis sellele viitaks. Tuleb aga mainida, et Narva Parteikomitee pidas pärast Nõukogude armee sissemarsimist oma koosolekuid reeglina eesti keeles, kuigi enamuse moodustasid venelased. Alles hiljem mindi üle vene keelele.

²⁰ Vseviiov, *Kirde-Eesti*, 9.

²¹ Sarv, “Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis”, 266.

Geograafiline asend põhjustas ka suurema sõjaväelaste kontsentratsiooni, mis omakorda vähendas juba niigi nappi elamispinda. Näiteks osalesid 1947. aasta jaanuaris Virumaal ja Narvas toimunud valimistel 62 000 valimisõigusega tsiviilisiku kõrval 15 000 sõdurit.²² Piirkonnas oli seega peaaegu kaks korda rohkem sõjaväelasi kui Eestis keskmiselt.

Forsseeritud industrialiseerimine ning selle tagajärjed sisserändele

Ida-Virumaa forsseeritud industrialiseerimise otsus langetati Moskvast arvatavasti hiljemalt 1944. aastal. Eesti NSV rahvamajanduse plaani prioriteediks oli energiaettevõtete ja põlevkivitööstuse taastamine. Ehitusmaterjalitööstus, masinaehitus, metallitööstus ja ennekõike kergetööstus olid teisejärgulise tähtsusega.²³ Energia ja põlevkivi selge eelistamine jätkus kuni 1953. aastani ning sellega järgiti tavalist Nõukogude skeemi.²⁴ Teiste tööstusharude arendamine liikus alles hiljem keskele kohale.²⁵ Seega ei lähtunud sõjajärgne ülesehitustöö rahvastiku elukohavajadustest või ennesõja-aegse elustandardi taastamise soovist, vaid hoopis rasketööstusvaldkondade laiendamise eesmärgist. Ida-Virumaal tingis selline majanduspoliitika vajaduse lisatöõjõu järele ning oli sisserände peapõhjuseks.²⁶

Põlevkivi taheti kasutada odava energiaallikana kas küttematerjalina või elektri ja gaasi tootmisel. Samas pidi põlevkivi varustama toorainega juba enne sõda eksisteerinud keemiatööstust. Põlevkivist valmistati ka õlisid, rasvu, bensiini ja petrooleumi. Samuti kasutati seda tsemendi tootmisel. Seega järgisid Nõukogude planeerijad Eestis juba enne sõda alustatud arengusuunda.

Eesti Vabariigi ajal olid põlevkivitööstuse arendamisel otsustava tähtsusega majanduslik natsionalism ja autarkia idee. Põlevkivil on võrreldes kivisõe ja õliga tunduvalt madalam kütteväärtus (umbes neljandik sõe

²² Eesti valimisõiguslike kodanike statistilised andmed. ERAF, f. 1, n. 5, s. 76, l. 121.

²³ 1945. aasta rahvamajandusliku plaani selgitused. ERAF, f. 1, n. 3, s. 429, l. 1.

²⁴ Eesti tööstuse arengust vt: Olaf Mertelsmann, "Was there a Stalinist Industrialization in the Baltic Republics? Estonia – an Example", *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*, ed. by Olaf Mertelsmann (Tartu, 2003), 151–170; Olaf Mertelsmann, "Did Estonian Industry Really Grow so Fast after the War? Soviet Statistics and a More Realistic Approach", *The Soviet Occupation Regime in the Baltic States 1944–1959* (Riga, 2003), 232–242.

²⁵ Aruanne viisaastakuplaani (1951–55) esimeste aastate kohta. ERAF, f. 1, n. 126, s. 33, l. 119.

²⁶ Hüpetees ei ole uus, selle esitas juba 1980. aastal näiteks Tõnu Parming. Tõnu Parming, "Population processes and the Nationality Issue in the Soviet Baltic", *Soviet Studies* (1980), 398–414.

omast) ning pärast põletamist jääb järele oluliselt rohkem tuhka (umbes 60% kogumahust). Sellest tuleneb ka tuhaprobleem ja suurem õhusaaste. Energiakandjana suutis Eesti põlevkivi oluliselt vähendada küttepuid kasutamist tööstuses. Sõega võrreldes saavutas põlevkivi suure turuosa tänu imporditollidele. Seevastu õlitootmine muutus majanduslikult mõttekaks alles veidi enne Teist maailmasõda alanud relvastumisbuumi käigus, sest siis saavutasid maailmaturu hinnad tootmiskuludega sama taseme. Bensiinitootmine jäi kuni lõpuni ebaökonomiseks ning sai üleüldse võimalikuks vaid tänu kõrgetele imporditollidele ning eksporditoetustele.²⁷ Ilma riikliku toetuse ja abirahata ei oleks põlevkivitööstus mitte mingil juhul sell määral areneda suutnud. Subventsioonid pidi kinni maksma aga Eesti tarbija ja maksumaksja.

Nõukogude Liit jätkas põlevkivi tootmist Ida-Virumaal veelgi suuremas ulatuses. Diktüoneemakilt, mis sisaldab ka radioaktiivseid elemente, sh uraani, äratas Kremli härrades samuti huvi.²⁸ Seda kihti kaevandati põlevkiviga seoses küll juba alates 1920. aastate lõpust, kuid uraani tootmine muutus oluliseks alles koos Nõukogude Liidu aatomipommi arendamisega. Salajane uraanitehas loodi lõpuks Sillamäele, kuigi algselt oli see planeeritud Narva.²⁹ Diktüoneemakildast uraani tootmine ei tasunud end siiski ära ja see lõpetati mõne aasta möödudes. Ida-Virumaa sõjateöstuslikku tähtsust rõhutab aga see, et samas valmistati Sillamäel teistest Nõukogude Liidu piirkondadest pärinevatest kivimitest uraani kuni 1991. aastani. Sillamäe oli suletud linn, kus elasid peaaegu ainult vene keelt kõnelevad töölised ja ametnikud. Kogu uraanitootmisega seonduvat hoiti ülilima saladuskatte all. Eksisteeris pidev ökoloogilise katastroofi oht.

Osa põlevkivitööstusettevõtteid allus sõjajärgsel perioodil otse Moskva, teisi hallati aga Tallinnast. Kuigi enamik juhtivast kaadrist oli venekeelne, ei tohiks alahinnata Eesti kogenud ekspertide rolli. Kurssi hoiti seega Moskvast, kuid lokaalsetel instantsidel oli siiski teatav kaasaraäkimisõigus.³⁰

²⁷ Vrdl: Jaak Valge, "Riikliku põlevkivitööstuse majandamistingimused ja -tulemused 1920. ja 1930. aastatel", *Akadeemia* (1995) 8, 1712–1740; 9, 1929–1949.

²⁸ Vrdl järgneva puhul: Ello Maremäe, "Sillamäe uraanitehaste asutamine ja töö aastatel 1946–1952 (1973): Eesti diktüoneemakilda kasutamine", *Akadeemia* (2000) 3, 476–512.

²⁹ Kas otsus uraani tootmise kohta võeti vastu juba 1945. aasta kevadel, nagu arvab Vseviiov, ei ole võimalik üheselt väita. Igatahes sai Sillamäest salajase tehase asukoht koos kõigi sellega kaasnevate eeliste ja puudustega. Vseviiov, "Endiste narvakate mõistatus", 61–64.

³⁰ 1948. aastal allus ENSV põlevkivi- ja keemiatööstuse ministeeriumile umbes 40% sõjaeelsest tootmisvõimsusest. Ministeeriumit juhtis siiski venelane. Ministeeriumi

Alates sõja lõpust kuni 1950. aastani liikus põlevkivitööstusesse 40 protsenti kõigist Eesti kapitaalimahutustest. Juba 1948. aastast varustati Leningradi Ida-Virumaa põlevkivist saadud gaasiga, mis jõudis Tallinnasse alles viis aastat hiljem.³¹ Otsuse puhul Leningradi gaasiga varustada mängisid oma rolli kindlasti militaarsed kaalutlused, millele viitab asjaolu, et see otsus langetati 1945. aasta juunis Riikliku Kaitsekomitee poolt.³² Seega harrastas Nõukogude režiim asümmeetrilist tööstuse arendamist: peale Tallinna ja Ida-Virumaa ei investeeritud ülejäänud Eestisse peaaegu üldse.

Põlevkivitööstuse edasisel laiendamisel ei olnud seevastu majanduslikku mõtet. Isegi nõukoguliku raamatupidamise järgi, kus kasutati tööstustoodangu arvestamisel liiga kõrgeid hindu, olid pooled Eesti Põlevkiviministeeriumi ettevõtetest 1951. aastal miinuses.³³ Juhul kui nad ei oleks saanud suurema osa kapitalist riigieelarvest ning oleks pidanud oma investeeringuid ise finantseerima, poleks nad eluvõimelised olnud. Kuna aga Nõukogude plaanimajandus kasutas riiklikult fikseeritud hindu, mis olid reaalse kuludega vaid kaudselt seotud, oli võimalik ka tõelisi süsteemiseseid kahjumeid kasumitena kirjeldada. Paljudes Nõukogude tööstusettevõtetes toimus just seetõttu pidev väärtuse vähenemine – st sisendi reaalne hind ületas väljundi oma.³⁴ Ametliku versiooni kohaselt asutati Eestis televisioon just põlevkivitööstuse plaanide ületäitmisest tulnud raha abil, kuid selle asjaolu puhul on tegu pigem nõukoguliku raamatupidamise kui kasumiga. Nimelt võis Eestis juba 1960. aastal kirjalikest allikatest lugeda, et 1955. aastal kaevandati Eestis ühe kaevuri kohta 2,7 tonni põlevkivi päevas, Nõukogude Liidu kaevuri päevanorm oli aga 1,43 tonni sütt.³⁵ Kuna tolleaegsete kaevanduste suurimaks kuluallikaks oli tööjõud

tegevusaruanne kuni 1948. aastani. ERAF, f. 1, n. 47, s. 30, l. 117jj; *Valitud ja valitsenud*, koost. Jaan Toomla (Tallinn, 1999), 170.

³¹ Kalev Kukk, "Industry", *World War II and Soviet Occupation in Estonia. A Damages Report*, ed. by Juhan Kahk (Tallinn, 1991), 64.

³² Ülevaade ENSV põlevkivitööstuse olukorrast, 22.04.1946. RGASPI, f. 598, n. 1, s. 10, l. 126.

³³ Ministeeriumi ettevõtete bilanss. Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. R-4, n. 13, s. 43, l. 18–23. Seoses ettevõtte "Eesti Põlevkivi" suure kahjumiga märkis Vassili Kossov: "Teistes tingimustes [kapitalistlikes, O.M.] läheksid nad pankrotti ja haamri alla." EKP KK büroo istung, 14.1.1952. ERAF, f. 1, n. 4, s. 1434, l. 113.

³⁴ Vt: Clifford G. Gaddy, Barry W. Ickes, *Russia's Virtual Economy* (Washington D.C., 2002), 47–49.

³⁵ I. Kaganovitš, "Materiaalse ja tehnilise baasi arenemine ja töövilkajuse tõus Eesti NSV põlevkivi kaevandavas tööstuses", *Nõukogude Eesti majandus 1940–1960* (Tallinn, 1960), 230.

ning põlevkivi kütteväärtus moodustab vaid neljandiku söe kütteväärtusest, siis võib väita, et Eesti energia oli reaalselt kallis.

Kui Eesti põlevkivitööstus suutis juba enne sõda sedavõrd palju kasvada vaid tänu proteksionismile ja subventsioonidele, siis on hilisem laiendamine 1973. aastani madalal püsinud maailmaturu energiahindade taustal lausa mõistatuseks. Eesti põlevkivi konkurentsivõime energiaandjana langes Nõukogude Liidus alates 1950. aastate keskpaigast veelgi, sest avastati Siberi maavarad.

Ida-Virumaale tehtud suured investeeringud avaldasid mõju kogu Eesti elanikkonnale. Esiteks aeglustusid seeläbi üleüldised taastustööd ja elustandardi tõus. Teiseks olid just investeeringud rasketööstuse suurprojektidesse ja energiamajandusse üheks Nõukogude Liidu madalate palkade põhjuseks. Abram Bergson jõudis Nõukogude Liidu rahvatulu arvestamisel tulemuseni, mille kohaselt tarbiti 1950. aastal eramajapidamiste poolt vaid 45,7 ning 1955. aastal 48 protsenti rahvatulust. USA-s oli see suurus ligikaudu kaks kolmandikku, Nõukogude Liidus 1928. aastal isegi 79,5 protsenti.³⁶ Seega, et arvused paremini mõista – kuni viiekümnendate aastate keskpaigani paigutati igal aastal umbes 10 protsenti Eesti majandustoodangust Ida-Virumaale; ilma nende investeeringuteta oleks iga Eesti elaniku sissetulek viiendiku võrra kõrgem olnud.

Pärast sõda tekkisid Kirde-Eestis suured sotsialismi ehitustandardid,³⁷ mis alguses baseerusid eelkõige sõjavangide sunnitööl. 1945. aasta mais asus 73 protsenti 38 000 sõjavangist Ida-Virumaal.³⁸ Tegemist oli sakslaste, austerlaste, eestlaste ja teiste Saksa mundris võidelnud rahvuste esindajatega. 1946. aasta kevadel olid umbes 80 protsenti põlevkivitööstuse tööstust sõjavangid.³⁹ Nende elamistingimused olid küll halvad, kuid samas siiski oluliselt paremad kui Nõukogude sõjavangidel mõni aasta tagasi. Alguses olid nende toiduratsioonid nii madalad, et näiteks 1946. aasta kevadel suutsid vaid 10 protsenti “Eesti Põlevkiviehituse” trusti 11 000 vangist kõige raskemaid töid teha. “Katastroofiliselt madal produktiivsus tuleneb esmajoones nende alatoitumusest,” kirjutati ühes aruandes. Trust ning kesksed parteiorganisatsioonid seisis siseministeriumis ratsioonide

³⁶ Abram Bergson, *The Real National Income of Soviet Russia Since 1928* (Cambridge Ma., 1961), 277.

³⁷ Suurprojektide kohta vt: Klaus Gestwa, “Herrschaft und Technik in der spät- und poststalinistischen Sowjetunion. Machtverhältnisse auf den “Großbauten des Kommunismus”, 1948–1964”, *Osteuropa*, 51 (2001), 171–197.

³⁸ Ivanov (ENSV Siseministeriumi Rahvakomissari asetäitja) Karotammele, 30.05.1945. ERAF, f. 1, n. 3, s. 438, l. 4.

³⁹ Ülevaade põlevkivitööstuse olukorrast. RGASPI, f. 598, n. 1, s. 10, l. 131.

märgatava suurendamise eest, sest veel 1946. aasta kevadel ei võimaldanud need vangide täieliku töövõime taastamist.⁴⁰ Kinnipeetavaid lisandus hiljem veelgi ning nende arvu pole praeguse seisuga võimalik kindlaks teha. Kogu regioon ei olnud seega mitte ainult tugevalt militariseeritud, vaid oli ka sunnitöötsoon, osake GULAGi süsteemist. Kahe täiskasvanud vaba elaniku kohta tuli üks vahialune. 1947. aastal vabastas režiim vanglast 2800 kurjategijat ning saatis nad põlevkivikaevandustesse. Peaaegu 30 protsenti neist põgenesid ning sattusid uuesti kuritegelikule teele.⁴¹ 1950. aastatel saatis režiim vabanenud GULAGi vangid pärast laagrielu üleelamisi Eesti kaevandustesse asumisele.⁴² Selliste olude taustal ei tundugi piirkonna iseloomustamine Eesti Siberina eriti kummaline.

Sunnitöö kasutamine ei olnud tingitud madalatest kuludest, vaid esmajoones tööjõupuudusest. Ühe sõjavangi ülalpidamine maksis 1948. aastal näiteks 456 rubla kuus,⁴³ mis oli kaks kolmandikku töölise palgast. Ühe kinnipeetava tööjõudluseks arvati samuti kaks kolmandikku vaba töötaja omast.⁴⁴ Terves Nõukogude GULAGis moodustas vangide tööjõudlus vaid poole tavatöötajate omast. Sunnitöösüsteem ei suutnud end ise finantseerida ning seda tuli riigi poolt pidevalt toetada.⁴⁵

Ehitustandrite, vanade ja uute tööstusettevõtete ning kaevanduste tööjõuvajadus oli pidevalt suur ning seda polnud madala jõudlusega sunnitöölise abil võimalik rahuldada. Niisiis tekkis tarvidus teistest regioonidest toodud tööliste järele. Samas ei ole raske ette kujutada, et Ida-Virumaa kui kombinatsioon sõjapurustustest, suurtest tööstusprojektidest, sunnitöölaagritest ja kõrgest sõjaväelaste kontsentratsioonist polnud just eriti ligitõmbav piirkond.

Olukord Eestis ja Nõukogude Liidu lääneosas

Eesti, Läti ja Leedu elamistingimused erinesid Nõukogude Liidu teiste läänepoolsete alade tingimustest oluliselt. Eestis oli Saksa okupatsioon möödunud suhteliselt leebelt.⁴⁶ Kuigi hävitati mõningad sillad, tööstusette-

⁴⁰ Trusti "Eesti Põlevkiviehitus" aruanne, ilma kuupäevata, 1946. aasta mai lõpp või juuni algus. RGASPI, f. 598, n. 1, s. 10, l. 138–141.

⁴¹ Siseminister Resev Karotammele, 23.12.1947. ERAF, f. 1, n. 5, s. 36, l. 103.

⁴² Sellest jutustab Heino G., sünd. 1934, kaevur alates 1950. aastast. Eesti Kirjandusmuuseum, Kultuurilooline Arhiiv (KM EKLA), 350-1209 (uus 173), l. 23.

⁴³ EKP KK büroo istung, 26.5.1948. ERAF, f. 1, n. 4, s. 654, l. 153.

⁴⁴ Samas, l. 47.

⁴⁵ G. M Ivanova, *GULAG v sisteme totalitarnogo gosudarstva* (Moskva, 1997), 102, 126, 145.

⁴⁶ Vt: Isberg, *Zu den Bedingungen des Befreiers*.

võtted ja asulad, nagu näiteks Paldiski, ei kasutanud ulatuslikku põletatud maa taktikat taganemisel ei Saksa ega ka Nõukogude väeosad. Vastavalt ametlikele andmetele hõlmasid purustused küll poole linnade elamispinnast,⁴⁷ kuid need arvud on ilmselgelt liiga kõrged.⁴⁸ Tegelikult võis sõja käigus hävida umbes neljandik linnade elamispinnast. Okupatsioonikahjude väljaselgitamise komisjon tegi kindlaks, et 31 linna 39 500 elumajast olid hävitatud 9200.⁴⁹ Punaarmee raportites avaldati samuti imestust Eesti suhteliselt väikeste purustuste üle. Kahjustused olid väiksemad maapiirkondades. Sõja, põgenemise ja rõhumismeetmete olulisim tagajärg oli siiski Eesti rahvastiku märgatav kahanemine. 1945. aastal oli Eestis 854 000 elanikku. Erilist puudust tunti noortest meestest,⁵⁰ põlevkivitööstuse potentsiaalsest tööjõust. Edukas sõjajärgne ülesehitustöö nõudis seega tingimata sisserännet ning evakueeritute ja mobiliseeritute tagasi-pöördumist.

Väljaspool linnu oli Nõukogude riigivõim esialgu nõrk ning pidas “sõda metsades” nõukogudevastaste partisanide, nn metsavendade vastu. Puuduliku võimubaasi tõttu oli režiim sunnitud minema kompromissidele ning kasutama leebemat käitumisviisi.⁵¹ 1949. aasta sundkollektiviseerimiseni ja osaliselt veel hiljemgi olid maapiirkondades elujõulised eratalumajapidamised, mistõttu jäi Eesti suurtele varustusprobleemidele vaatamata näljahädast puutumata. Maaelanikkond kasvas aastatel 1945–48 umbes 28 000 inimese võrra.⁵² Alles seoses toiduainekaartide kadumisega 1947. aasta detsembris ning kasvavate põllumajandusmaksudega muutus sisseränne linnadesse suuremaks kui agraaraladele. Pärast sundkollektiviseerimist võib maaelanikkonna linnadesse siirdumist aga lausa põgene-mislaadseks pidada.

Elanikkonna vaatenurgast oli kuni kollektiviseerimiseni elu maal võrreldes eluga linnas üsna atraktiivne tänu sellele, et maaelanikkond sai oma toidu põllult. Linnadesse kolimisel mängisid kesksel rollil purustuste

⁴⁷ Misiunas, Taagepera, *The Baltic States*, 74.

⁴⁸ Nikolai Karotamm näiteks nimetab sõjas hävinud eluruumi suuruseks Tallinnas 0,5 miljonit m². Karotamm Pozdnjakile, NLKP KK parteiorganite kontrolli valitsus, 21.5.1947. ERAF, f. 1, n. 5, s. 77, l. 159. Seega hõlmasid purustused seal vaatamata laastavatele pommirünnakutele vaid umbes viiendikku elamispinnast.

⁴⁹ Ülevaade majade hävitamisest. GARF, f. 7021, n. 97, s. 6, l. 24.

⁵⁰ Vt: Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau in Estland*, 115–122.

⁵¹ Jelena Zubkova, “Fenomen “mestnogo natsionalizma”: Estonskoje delo 1949–1952 godov v kontekste sovetizatsii Baltii”, *Otetšestvennaja Istorija* (2001) 3, 89–102.

⁵² Kulno Kala, Raul Juursoo, “Nõukogude Eesti töölikklass 1940–1960”, *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 38 (1989), 249.

suhteliselt väike osakaal, olemasolev elamispiind, töökohad ja enam-vähem normaalne varustus eluks vajalike vahenditega.

Seevastu Lääne-Venemaal, Ukrainas, Moldaavias ja Valgevenes oli sõda toonud kaasa tunduvalt suuremaid purustusi ja inimohvreid. 1946.–47. aasta näljahäda tõttu suri vähemalt miljon inimest.⁵³ Arvatakse, et näljaaladelt põgenes umbes viis miljonit elanikku.⁵⁴ Eestist rändasid tol ajal läbi tuhanded kerjused, nn kotipoisid. Lisaks näljapiirkondade põgenikele otsisid uut elukohta ja paremat elu ka demobiliseeritud punaväelased, Saksamaalt repatrieeritud “idatöölised”, tagasi pöördunud põgenikud ja evakueeritud, põgenenud kolhoosnikud ning hävitatud külade või linnade elanikud. Seega oli Nõukogude Liidu lääneosas miljoneid potentsiaalseid sisserändajaid. Aga ka okupeerimata tagala oli meeletult kannatanud. Näiteks oli tavaelaniku jaoks olukord Siberis tunduvalt raskem kui Saksamaa poolt okupeeritud Eestis.

Nõukogude migratsioonipoliitika

Ametlikult üritas Nõukogude Liit sisemigratsiooni teadlikult suunata. Sel eesmärgil eksisteeris ulatuslik passi- ja registreerimissüsteem. Mitmed paigad, nagu vabariikide pealinnad, suurlinnad, piiritsoonid või salajaste relvavabrikute asukohad, olid nagunii suletud alad. Maaelanikkonnalt oli liikumisvabadus ametlikult ära võetud. Pass oli linnakodanikel, sovhoosi- ja tööstustöölistel, demobiliseeritud sõduritel, transporditöölistel ning partei- ja riigiparaadi ametnikel, aga mitte kolhoosnikel. Linna kolimisel oli vaja vastavaid dokumente, tõendit töö- ja elukohast ning registreerimistunnistust miilitsast. Neid dokumente oli siiski võimalik hankida kas tutvuste, altkäemaksu, fiktiivse abielu või musta turu kaudu. Vaatamata terves Nõukogude Liidus valitsenud sarnasele hinna- ja palgatasemele oli migratsiooni motivatsioon suur. Regioonide erinevused toiduainete ja elukohaga varustamisel või ka infrastruktuuris olid märkimisväärsed, lisaks veel rohkem või vähem aktiivne kultuurielu, haridusvõimalused ja paremad töökohad. Tegelikult suunatud migratsioonipoliitika ebaõnnestus ning oli vaid müüt.⁵⁵

⁵³ Vt: V. F. Zima, *Golod v SSSR 1946–1947 godov: proishozhdenije i posledstvia* (Moskva, 1996).

⁵⁴ Geoffrey Hosking, *Russia and the Russians. From earliest times to 2001* (London, 2002), 526.

⁵⁵ Vrd: Cynthia Buckley, “The Myth of Managed Migration: Migration Control and Market in the Soviet Period”, *Slavic Review*, 54 (1995), 896–916.

Tänu registreerimissüsteemile oli Nõukogude Liidu teistest piirkondadest Eestisse sisserändamine kuni 1946. aastani raskendatud.⁵⁶ Rongide ja raudteejaamade reeglipärased kontrollid pidid kerjused ning elu- ja töökohata inimesed ära ehmatama. Sellesse gruppi sattus 1947. aasta alguses rohkem kui pool kõigist kriminaalsetest õiguserikkumistest tingitud vahistatutest. Tallinnas võeti 1947. aasta jaanuarist maini “filtreerimise ja väljasaatmise” eesmärgil vahi alla kokku 4360 “kahtlast, ilma passita elementi”.⁵⁷ Eesti jaoks oli olemas ametlik tööjõu sisserändekvoot. Väljastpoolt vabariiki tööjõudu värvata tahtvad ettevõtted pidid taotlema sisseveoloa. Tööjõureservi valitsuse andmetel tegid Eesti tööstusettevõtted seda aastatel 1946–48 kokku 5046 isiku puhul,⁵⁸ mis on vähem kui 4 protsenti kõigist sel ajal sisserännanutest (vt allpool). Eestis kehtisid samad passi- ja registreerimistingimused nagu kogu Nõukogude Liidu territooriumil.

Sellele vaatamata tekkis Eestis ulatuslik sisseränne, mis oli tingitud eelkõige kohalikust tööjõupuudusest. Riikliku värbamisagentuuri *Orgnabor* (*Organizovannõi nabor rabotšei silõ dlja prom., transporta i novostrojek*) kaudu värvati aastatel 1945–48 aga vaid umbes 17 protsenti uutest töolistest⁵⁹ ning neist üldsegi mitte kõik väljastpoolt Eestit.⁶⁰ Seega palkasid ettevõtted *Orgnabori* vahendusega rohkem kui 80 protsenti uutest töolistest, kes said võimaluse korral ka peavarju ja registreerimisabi. Isegi veel 1951. aastal ei suutnud *Orgnabor* põlevkivikaevanduste tööjõu vajadusi katta. “Kiviõliehitus” vajas näiteks hädasti 700 ehitustöölisi, *Orgnabor* lubas leida Eestist 200 töötajat, kuid kohale ilmusid vaid 38. Vahepeal oli ENSV Kohaliku-, Põlevkivi-Keemiatööstuse Ministeerium loobunud plaanist värvata 300 töölisi Valgevenest, seetõttu palus ettevõtte suunata neile veel 200 töölisi Eestist ja 500 mujalt Nõukogude Liidust.⁶¹

Nõukogude migratsioonipoliitikat tuleks vaadelda ka rahvuspoliitika kontekstis. Rahvuspoliitika probleemistik on aga niivõrd ulatuslik, et sellest tuleks kirjutada eraldi artikkel, nagu tegi hiljuti väga õpetlikult David

⁵⁶ Resev Karotammele, 23.12.1947. ERAF, f. 1, n. 5, s. 36, l. 103.

⁵⁷ Siseministeeriumi ohtlike kriminaalkuritegude osakonna aruanne, 07.07.1947. ERAF, f. 1, n. 5, s. 36, l. 64j.

⁵⁸ Tööjõureservi valitsuse tegevusaruanne 1948. aastani. ERAF, f. 1, n. 47, s. 29, l. 142. Võimalik, et osa tähtsamaid ettevõtteid oli sellest loakohustusest vabastatud, mistõttu võivad arvud olla veidi suuremad.

⁵⁹ Tööjõureservi valitsuse tegevusaruanne 1948. aastani. ERAF, f. 1, n. 47, s. 29, l. 142.

⁶⁰ Nii tuli 1947. aastal *orgnabor*’i abiga Eesti maapiirkondadest värvata 1500 töölisi. B. Titov V. S. Jefremovile, 20.01.1947. RGASPI, f. 598, n. 1, s. 18, l. 51.

⁶¹ “Põlevkiviehitus” EKP KK Sekretariaadile, 17.10.1951. ERAF, f. 1, n. 57, s. 8, l. 50j.

Feest.⁶² Siinkohal saab seda teemat käsitleda vaid väga napilt. Kindlasti tuleb Feestiga nõustuda, et sõjajärgses Eestis oli osa partei juhtkonnast liialt suure sisserände vastu ning võis täheldada omamoodi Nõukogude “korenizatsija” (juurdumine, kokkukasvamine) poliitika jätkamist. Olu-liste eesmärkide hulka kuulusid kohaliku kaadri edutamine ja ka vastavate liiduvabariikide keele ja kultuuri toetamine.⁶³ Kui ühelt poolt toonitati alates hilistest kolmekümnendatest vene rahvuse kui Nõukogude Liidu rahvaste “vanema venna” rolli ning võis täheldada mõningaid keelelise ja kultuurilise venestamise märke,⁶⁴ siis teiselt poolt puuduvad meil selged allikmaterjalil põhinevad tõendid selle kohta, et Moskva üritas ulatusliku migratsiooni abil liiduvabariikide venestamist forsseerida. Vastupidi – ülalpool mainitud poliitika üritas migratsiooni edutult suunata ja piirata. Eriti aastatel 1939–40 valitsesid annekteeritud aladel selgelt venevas-tased meeleolud ning liialt suur venelaste sisseränne oleks olukorda veelgi teravdanud.

Elamistingimused

Miks leidis pärast sõda Kirde-Eestis aset niivõrd suur sisseränne just väljastpoolt Eestit? Peamiseks põhjuseks – kui paradoksaalselt see ka ei kõlaks – olid Ida-Virumaa eriti halvad elamistingimused. Sillamäe ehitustöölised elasid 1946. aastal tihedalt kokkupressitult ebahügieenilistes, räpastes ja möbleerimata ühiselamutes või isegi endistes punkrites. Toiduainete ja muude kaupadega varustamine toimus ebakorrapäraselt ja väga väheses koguses. Sööklad olid mustad, niiskete ning ilmselgelt hallitavate

⁶² David Feest, “Neo-Korenizacija” in den baltischen Sowjetrepubliken? Die Kommunistische Partei Estlands nach dem Zweiten Weltkrieg”, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 54 (2006), 263–280.

⁶³ Nõukogude rahvuspoliitika kohta üldiselt vt: Gerhard Simon, *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft* (Baden-Baden, 1986); Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford, 1993); Irina Filatova, “Interpretations of the Dogma: Soviet Concepts of Nation and Ethnicity”, *Theoria*, 51 (1997), 93–120; Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalities in the Soviet Union 1932–1939* (Ithaca-London, 2001).

⁶⁴ Lowell Tillett, *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities* (Chapel Hill, 1969); David Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956* (Cambridge, Ma., 2002); Geoffrey Hosking, *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union* (Cambridge, Ma., London, 2006).

seinte ja lagedega, kuude kaupa ei olnud seal kartuleid või rasva.⁶⁵ Kirde-Eesti varustatuse olukord oli ka 1951. aastal terve vabariigi halvim.⁶⁶

Ühes oma 1950. aasta jaanuari kirjas seltsimeestele kirjeldab Nikolai Karotamm põlevkivikaevanduste olukorda ning uurib, kas tema informatsioon vastab tõele. See kiri on väärt põhjalikumat tsiteerimist: “Kuna töö ei ole organiseeritud, on töölised tihti sunnitud tegevuse katkestama. Ülemus joob end alatasa täis, töö teda ei huvita. Sagedased on varingud, mis lõppevad surmajuhtumitega. Tööl on palju õnnetusjuhtumeid (traumad). Töödistsipliin on nõrk. Paljud töölised ei tule õigel ajal tööle. Eestlased ei ilmu pühapäeviti üleüldse tööle. Šahtides ei jätku transpordivahendeid (vagonette). Šahtides uputab tihti. Ühiselamutes on külm, vesi külmub. ENSV-st on šahtidesse tulnud palju inimesi, kes peidavad end seal kolhooside ja metsatöö eest, aga šahtides tööd praktiliselt ei tee. Kui töötasid Saksa sõjavangid, siis oli nagu kõik korras. Kuid pärast nende lahkumist ilmnis väidetavalt palju häireid. Töölised teenivad tihti väga halvasti. Palka makstakse suurte hilinemistega. Tulemusena pole mõnedel töölistel isegi midagi süüa. Majandusametnikud on ülimalt halvasti valmistunud värvatud tööjõu vastuvõtuks. Töölised paigutati elamutesse, mis on ümbritsetud okastraadiga. Tihti petetakse töölisi (palgaga). Ühiselamutes on tihti kaklused. Šahtidel ei ole plaani. Töölisasulates valitseb huligaansus, esineb pussitamisi, jne.”

Nõukogudevastase propagandana kõlanu osutus igati korrektseks tege-
likkuse kirjelduseks, kuna EKP KK rasketööstuse eest vastutava referendi lisatud märge kõlab järgmiselt: “Kõik mainitud andmed leidsid kohapeal kinnitust, samuti võeti tarvitusele vajalikud abinõud ebakohtade kõrvaldamiseks.”⁶⁷

Selliste olude all ei kannatanud mitte ainult meessoost töölised. Ei tohi unustada, et naised moodustasid tööstustöölisest umbes poole ning ehitusel olnutest kolmandiku. Neid kasutati isegi allmaakaevandustes.⁶⁸ Füüsiliselt rasket tööd tegid ka noorukid, kellele maksti eriti madalat palka.⁶⁹ Sellised töötingimused suurendasid õnnetuste arvu. Põlevkivitööstuses oli

⁶⁵ Virumaa Parteikomitee istung, 20.03.1946. ERAF, f. 1, n. 1-4, s. 106, l. 139.

⁶⁶ EKP 6. Parteipäeva resolutsioon, 11.–14.04.1951. ERAF, f. 1, n. 4, s. 1097, l. 26.

⁶⁷ Karotamm Latõševile, Beljajevile ja Tilgale, 27.01.1950, Kiviti märge, 20.03.1950. ERAF, f. 1, n. 46, s. 40, l. 9j. Akti eelnevatelt lehekülgedelt võib leida arvatavasti Karotamme sulest pärineva kirjutise käsikirjalise mustandi. Tõlkes säilitati originaali stiil. Eesti parteiladvik tegeles üsna tihti Ida-Virumaa olukorraga, kuna tegemist oli ikkagi vabariigi olulisima tööstusprojektiga.

⁶⁸ Kala, Juursoo, “Nõukogude Eesti töölisklass 1940–1960”, 139.

⁶⁹ Aruanne töötingimuste kohta trustis “Eesti Põlevkiviehitus”, 01.11.1950. ERAF, f. 1, n. 4, s. 1069, l. 3.

1949. aastal õnnetuste osakaal 60 protsenti kõrgem kui Eesti keskmine.⁷⁰ “Eesti Põlevkivi” kombinat teatas näiteks üheteistkümne kuu jooksul kolmeteistkümnest surmaga lõppenud õnnetusest, mis on üks õnnetus 479 töölise kohta.⁷¹

Elamistingimused olid tihtilugu katastroofilised. Ulaluseks kasutati ajutisi varjupaiku, barakke või ka mullast onne (*zemljanki*). Narvas oli 1948. aastal iga elaniku kohta 1,77m² elamispinda.⁷² Trust “Eesti Põlevkiviehitus” pakkus oma tööliste 1950. aastal isegi kõigest 1,25m² pinda inimese kohta.⁷³ Nende arvude taustal ilmneb, et inimesed elasid kolmekordsete naridega barakkides ilma igasuguse privaatsfäärita. Sellistes elamutes olid loomulikult ideaalsed tingimused igat sorti kahjurite levikuks ning haiguste, nagu näiteks tüüfuse või düsenteeria, tekkeks. Seetõttu tuli kuni viiekümne aastate jooksul ette mitmeid epideemiaid.

Narva 10 000 elanikust said paljud end korralikult pesta vaid ainsas avalikus saunas. See oli aga räpane, külma vett ei olnud ning sooja vett tuli ainult kahest kraanist, mille tõttu tuli tihti mitu tundi sabas seista.⁷⁴ Paljudes kohtades ei olnud puhast joogivett. Kuigi osaliselt oli vesi lausa põlevkivitöötuse jäätmete või fekaalidega reostatud, kasutati seda einelaudades. Ahtme lähedal Purul ei funktsioneerinud isegi prügiveedu.⁷⁵ Meditsiiniline hoolekanne oli puudulik.⁷⁶ Uued töölised pidid küll läbima karantiinipunktid, kuid need olid halvasti organiseeritud. Heideti ette, et mitte kõiki värvatuid ei vaadatud läbi vajaliku hoolikusega.⁷⁷ Kukuruses muutus lumi õhu saastatuse tõttu mustaks⁷⁸ – köeti ju põlevkiviga. Kohtla-Järvel oli paljudes kohtades õhus suur gaasisaldus.⁷⁹

Kui Sillamäe salajasel objektil kaks töölise teiste poolt surnuks peksti, pidi juurdlus intsidendi varjatud asjaolud välja selgitama: elutingimused ja üldine varustatus olid halvad. Kultuurielu peaaegu ei eksisteerinud. Frust-

⁷⁰ Eesti keskmine oli 1,6%, põlevkivitöösuses aga 2,6%. Siinkohal tuleb arvestada ka asjaoluga, et paljudest õnnetustest üldse ei teatatudki ning registreeriti vaid raskemad juhtumid. Mustand Karotamme aruandest Malenkovile, 31.12.1949. ERAF, f. 1, n. 14, s. 26, l. 38.

⁷¹ Direktor Kaševarov Eesti KK sekretärile Kuzminile, 25.12.1950. ERAF, f. 1, n. 46, s. 40, l. 87. Need numbrid kattuvad teiste ettevõtete aruannetega.

⁷² Karotamm Pozdnjakile, 29.03.1948. ERAF, f. 1, n. 7, s. 98, l. 194.

⁷³ Aruanne töötajate elutingimustest trustis “Eesti Põlevkiviehitus”, 01.11.1950. ERAF, f. 1, n. 4, s. 1069, l. 4.

⁷⁴ Naistekomisjoni töö Narvas, 04.04.1947. ERAF, f. 1, n. 12, s. 9, l. 6.

⁷⁵ Aruanne elamistingimustest põlevkivibasseinis 1950. aastal. ERAF, f. 1, n. 40, s. 4, l. 35jj.

⁷⁶ Samas, l. 41.

⁷⁷ Samas, l. 36.

⁷⁸ KM EKLA 350-1209 (uus 173), l. 11.

⁷⁹ Beljajev, Kohtla-Järve 1. parteisekretär, EKP 7. parteipäeval, 16.–19.09.1952. ERAF, f. 1, n. 4, s. 1282, l. 200.

ratsioon ja igavus viisid paljusid noori mehi ning isegi ettevõtte juhatuse liikmeid alkoholist abi otsima. Tülitsemised ja kaklused tundusid olevat igapäevased.⁸⁰

Kohutavate elamis- ja töötingimuste tagajärjeks oli madal töödistsipliin ja suur kaadri voolavus vaatamata kõigile piirangutele ning ülirangelele tööseadustele. Puudumiste osakaal oli Eesti põlevkivitööstuses näiteks 1947. aastal 16,2 protsenti, järgneval aastal 15,5 protsenti. Ettevõttes “Riiklik Põlevkiviehitus” läks 1947. aastal madala töödistsipliini ja tööle mitteilmumiste tõttu kaotsi isegi 42,8 protsenti tööajast.⁸¹ Samal aastal oli tööjõu voolavus põlevkivitööstuses 147,4 protsenti, trustis “Gaasi-Põlevkiviehitus” isegi 193,3 protsenti.⁸² Need olid ekstreemse rahulolematuse märgid, mis avaldusid hoolimata riskist sattuda tööseaduste rikkumise tõttu laagrisse.

Selliste asjaolude taustal tundub 1948. aasta plaan tulevikus veel 100 000 inimest põlevkivibasseini asustada ilmselge mõnitusena.⁸³ Tegelikult oli nõukogude võimul olemasolevate töökohtade täitmisega Ida-Virumaal erakordseid probleeme, samal ajal kui Tallinnas valitses tööpuudus.⁸⁴ Seetõttu võttis parteiladvik kasutusele sunnimeetmed. Eesti noorukid “mobiliseeriti” sunniviisiliselt Ida-Virumaale tööjõudu koolitavatesse ametikoolidesse. Plaanis oli kirjas, mitu noorukit peab iga maakond ja linn esitama. Maakondades õnnestus selline mobiliseerimine 1948. aastal aga vaid osaliselt – näiteks Virumaa täitis plaanist ainult 50,2 ja Valgamaa 58,6 protsenti.⁸⁵ Ametikoolide lõpetajad ei jäänud enamasti Kirde-Eestisse. 1948. aasta maikuuks olid neist rohkem kui pooled halbade elamistingimuste tõttu oma töökohalt ja regioonist lahkunud.⁸⁶ Tööjõu sihipärasest värbamisest teistest liiduvabariikidest või “spetsiaalkontingendi” suuredamisest, st suuremast sunnitööliste hulgast, keeldus ministrite nõukogu esimees Arnold Veimer kui millestki ebareaalsest.⁸⁷ Sellega seoses on mõistetav ka Karotamme ja Veimeri ettepanek Eesti kulakuid mitte küüditada, vaid asustada nad ümber Ida-Virumaale.⁸⁸ Arvestades nende

⁸⁰ Materjale mõrvadest Sillamäe salajasel objektil 1951. aastal. ERAF, f. 1, n. 72, s. 78.

⁸¹ Gosplan, Eesti EKP KK-le, 04.12.1948. ERAF, f. 1, n. 7, s. 27, l. 36j.

⁸² Samas, l. 33.

⁸³ Arnold Veimer EKP KK 20. pleenumil, 5.–6.03.1948. ERAF, f. 1, n. 4, s. 520, l. 171.

⁸⁴ Tallinnas otsis tööjõudu ehitussektor. Mõnele töökohale oli üle kümne kandidaadi, tööpuudus puudutas eriti naisi. EKP KK Büroo istung, 29.07.1948. ERAF, f. 1, n. 4, s. 656, l. 59.

⁸⁵ EKP KK Büroo istung, 23.–28.06.1948. ERAF, f. 1, n. 4, s. 579, l. 22–26.

⁸⁶ EKP KK Büroo istung, 19.05.1948. ERAF, f. 1, n. 4, s. 654, l. 136.

⁸⁷ EKP KK Büroo istung, 29.7.1948. ERAF, f. 1, n. 4, s. 656, l. 47.

⁸⁸ Zubkova, “Fenomen “mestnogo natsionalizma””, 95.

mõlema osalust stalinistlikes kuritöödes, ei saanud põhjuseks olla mitte kaastunne, vaid pigem teravalt päevakorral olev tööjõupuudus.

Tööjõupuudus tulenes aga süsteemist. Katastroofiliste elamistingimuste ja madalate palkadega kaasnesid väike tootlikkus ning ebapiisav töödistsipliin. Tööjõusäästlikku tehnoloogiasse investeeriti vähe, selle asemel järgiti ekstensiivse arengu liini. Korrapäratu tootmisrütm ja varustusprobleemid tõid ettevõtetes kaasa tööjõu ülejäägi. Inimesed jäeti aga tööle edasi juhuks, kui peaks taas mõni tarne saabuma või tuleks tähtjaks tähtsitas plaan täita. Kõik see põhjustas tööjõu nappuse.⁸⁹

Eesti ressurssidest ei suudetud tööjõuvajadust katta, kuna elu Ida-Virumaal ei olnud piisavalt ligimeelitav. Selle asemel võtsid ettevõtted tööle sisserännanud, enamasti vene keelt kõnelevaid töölisi, keda värvati aga vähesel määral ning plaanipäraselt. Nad tulid põhiliselt seoses sõjapurustustega ja eespool mainitud näljahädaga aastatel 1946–47 ning otsisid paremaid elamistingimusi. Kui eestlase jaoks oli Kirde-Eesti puhul tegemist halvasti varustatud probleemse regiooniga, siis nii mõnelegi sisserändajale tähendas seal töötamine eluohtliku viletsuse lõppu. Karantiinipunkti ei püstitatud uute tööliste jaoks põhjuseta. Paljude kodu kaotanute jaoks muutus Ida-Virumaale siirdumine esimeseks sammuks normaalse eksistentsi poole.

Kultuurilised faktorid

Võiks küsida, miks ei ujutanud sisserändajad lühikese aja jooksul üle kogu Baltikumi, kui seal olid nende kodumaast paremad elamistingimused? Miks nad siirdusid massiliselt just Kirde-Eestisse? Kindlasti mängis siinjuures kõige olulisemat rolli piirav migratsioonipoliitika, mida Ida-Virumaal järgiti kõige hooletumalt. Seal oli teadaolevalt ka kõige suurem tööjõupuudus, samas kui Viljandis või Pärnus oli sisserändajal tunduvalt raskem tööd leida, kuigi ka Eesti talupidajad palkasid venelastest abitöölisi.

Otsustavateks faktoriteks said arvatavasti kultuurilised ja keelelised erinevused ning maal valitsenud nõukogudevastane meeleolu. Sõnad “nõukogude” ja “vene” olid tihtilugu sünonüümideks.⁹⁰ Samal ajal kui

⁸⁹ Vt: Donald Filtzer, *Soviet Workers and Late Stalinism. Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II* (Cambridge, 2002); Joseph S. Berliner, *Factory and Manager in the USSR* (Cambridge, Ma., 1957).

⁹⁰ Moskva parteikomisjon nentis 1948. aastal, et Eestis valitsevad tugevad nõukogudevastased meeleolud. Paljud Vene tööliselid lahkusid vabariigist seoses mitmete ebameeldivustega. Zubkova, “Fenomen “mestnogo natsionalizma””, 92.

sisserännanud Venemaa eestlaste, soomlaste, karjalaste ja ingerlaste jaoks oli selliste barjääride ületamine suhteliselt kerge ning nad jaotusid üle kogu vabariigi, oli venekeelsete sisserännanute olukord tunduvalt keerulisem. Et Viljandis elada, pidid nad pikemas perspektiivis ära õppima võõra keele ning kohanduma võõra kultuuriga.

Mõlemas sisserände keskuses, Tallinnas ja Ida-Virumaal, eksisteerisid suuremad vene kogukonnad juba ammu. Juurdetulnute integratsiooni hõlbustas ka tugev sõjaväeline kohalolu ning ehitusprojektide ja ettevõtete enamasti venekeelne juhtkond. Kui Kirde-Eestis elas juba piisavalt palju venelasi, ei olnud enam tegemist kultuuriliselt võõra regiooniga, nagu seda oli Lõuna-Eesti. Migrandid kolivad võõras keskkonnas pigem sinna, kus juba elab nende kaasmaalasi. Tihtilugu tuuakse hiljem kaasa ka perekonnaliikmed, sugulased või külanaabrid. Juba neljakümnedate aastate lõpuks olid Kirde-Eesti linnad muutunud peajasjalikult Vene eksklaaviks, mida ümbritses eestikeelne maaelanikkond.

Kui Kirde-Eesti elatustase 1950. aastatel oluliselt tõusis, ulatudes arvatavasti isegi üle Eesti keskmise,⁹¹ piirasid vastupidist eestlaste juurderännet just kultuurilised ja keelelised erinevused, üksikjuhtudel ka rahvusvahelised pinged. Nüüd ei hoidnud eestlasi Ida-Virumaalt eemal enam madal elatustase, vaid hoopis keel ja kultuurilised erinevused. Kuigi hiljemalt 1960. aastatest kuni Nõukogude Liidu kokkukukkumiseni oli Ida-Virumaa puhul tegemist Eesti kõige paremini varustatud regiooniga, kolis sinna vaatamata sellele üsna vähe eestlasi.

Juurderänne

Aastatel 1945–49 oli Eesti netojuurderänne aastas keskmiselt 20 460 juurderändajat. 1950–54 langes see arv 10 766-le. Kümne aasta jooksul jäi sisserännanute arv umbes 46 000-ga enam-vähem konstantseks, väljarännanute arv kasvas samas aga 27 000-lt 35 000-le.⁹² Vaatamata sellele, et tegemist on Nõukogude statistikaga, mis võib olla üsna ebatäpne, saab siiski välja lugeda olulise suundumuse. Kuna eestlaste suurt väljarännet ei toimunud – kui mitte arvestada 1949. aasta massiküüditamist –, siis võib järeldada, et paljud juurderännanud olid “läbireisil”. Tihti ei suutnud nad uute elamistingimustega kohaneda ning lahkusid. Kohale jäi vähemus.

⁹¹ Kaevanduse tööline võis teenida 1500 kuni 2000 rubla, mis oli rohkem kui kahekordne keskmine sissetulek. Nikolai H., sünd. 1930, tol ajal kaevur Jõhvis. KM EKLA 350-1107, l. 10. Mälestused ja parteiaktid kinnitavad, et juba viiekümnedate aastate alguses paranesid olud väga kiiresti.

⁹² Tiit Tammaru, *Venelased Eestis. Ränne ja kohanemine* (Tallinn, 1999), 15.

Olulisimaks juurderändekanaliks olid ehitustandardid, mis tekkisid Ida-Virumaal tänu suurtele tööstusinvesteeringutele. Töökoht ehitusel võimaldas end miilitsas registreerida lasta. Ehitustöölised said võimaluse korral passid ja ulualuse. 1948. aastal olid 31 protsenti tööstus- ja 66 protsenti ehitustöolistest mitte-eestlased. Pärast sissekirjutuse saamist liikusid ehitustöölised enamasti üle teistesse majandusharudesse või ka regioonidesse.⁹³ Ehitusvaldkonnas rakendati ka kõige enam puuduva kvalifikatsiooni ja väheste kogemustega inimesi. Umbes pooltel Eesti ehitustöölistel oli 1951. aastal vähem kui üheaastane töökogemus.⁹⁴ Kuna Ida-Virumaal paiknes kõige rohkem ehitusplatse, oli see regioon ka kõige tähtsam juurderändekoht. Välja koolitamata ehitustöölisel oli seal lihtsam uut töökohta leida kui Tallinnas või veel kaugemates linnades.

Tööjõupuuduse ja kaadri suure voolavuse tõttu pidid partei ja riik seal “sallivamad” olema kui kusagil mujal ning ühiskonda ei saanud nii tugevalt kontrollida. Näiteks olid 1950. aastal vaid kaks kolmandikku Kohtla-Järve töolistest ametiühingu liikmed.⁹⁵ “Vanades” tööstuspiirkondades oli liikmelisus peaaegu 100 protsenti – ametiühingud olid ettevõtetes ju parteivõimu “ülekanalid”. Seetõttu tõmbas regioon ligi paljusid inimesi, keda oleks mujal poliitilistel põhjustel taga kiusatud või diskrimineeritud.

Kes töötasid pärast sõda Kirde-Eesti tööstuses, kaevandustes ja ehitusel? Tööliskonna päritolu või etnilise koosseisu kohta pole mingeid detailseid andmeid, kuid arhiividokumentide ja elulugude põhjal võib identifitseerida mitmeid grappe:

- a) eestlastest ja venelastest töölised, kes olid töötanud põlevkivitööstuses juba enne sõda ning kes moodustasid ka hiljem tänu oma kogemustele tootmisprotsessi selgroo. Samas püsisid nende mälestused parematest aegadest “kapitalismis” veel kaua, sest tol ajal maksti üle keskmise palka;⁹⁶

⁹³ Kala, Juursoo, “Nõukogude Eesti töölisklass 1940–1960”, 250jj.

⁹⁴ Aruanne tööstuse kohta 1951. aastal. ERAF, f. 1, n. 58, s. 1, l. 201.

⁹⁵ EKP Linnakomitee aruanne, september 1950. ERAF, f. 1, n. 4, s. 1045, l. 4.

⁹⁶ 55-aastane tööline K. A. Sepp kaebas näiteks 1947. aasta jaanuaris Talurahvalehe toimetusele, et ta teenivat nüüd kaevanduses vähem kui 400 rubla kuus, samas kui enne sõda oli tema igakuine sissetulek sama ettevõtte sepana olnud 120 krooni, millele lisandunud üks kuu makstud puhkust aastas – st et tema reaalne sissetulek oli varem kuus korda kõrgem. Palka makstavat ebakorrapäraselt ja toiduainetalongid olevat likvideeritud. Viiekordse isana ei suutvat ta enam oma teise lapse keskkoolis käimist finantseerida. Ta põlgavat praegust suurt klassivahet, millele polevat ajaloo võrdlust tuua. Isegi varem tsaariajal ühes mõisas olevat tema tööd hinnatud. EKP KK propa-

- b) sunnitöölised ja sõjavangid, kellest mõned peale vabanemist paigale jäid. Sunnitöö lõpetati enamjaolt 1948-49;
- c) Eestist mobiliseeritud noorukid, kes aga tihti minema läksid;
- d) pärast 1949. aasta sundkollektiviseerimist saabunud Eesti talupojad, kes said seeläbi kolhoosist lahkuda või pääsesid kulakuks tembeldamisest;
- e) vabad töölised ja tehnilise koolituse lõpetanud noorukid Eestist või mõnest muust Nõukogude Liidu regioonist, keda tõmbasid ligi suhteliselt kõrge palk ja karjäärivõimalused;
- f) eestlased, kes pidid oma päritolu, poliitiliste põhjuste, Saksa mundris väeteenistuse vms tõttu arvestama diskrimineerimise või vahistamisvõimalusega. Neil oli võimalik Kirde-Eestis varju leida või ka oma identiteeti vahetada;
- g) parema elu otsinguil juurderännanud, näiteks sõjas hävinud regioonidest või näljaaladelt. Nad said endale dokumendid, hädapärase ulualuse ja regulaarse sissetuleku ning võisid hiljem mujal tegevust otsida või Kirde-Eestisse pidama jääda;
- h) vangist vabanenud, kel oli Ida-Virumaal tunduvalt lihtsam uue eluga alustada;
- i) demobiliseeritud sõdurid, kes ei tahtnud kolhoosidesse tagasi pöörduda;
- j) teistest liiduvabariikidest värvatud tööjõud;
- k) töölised, kes olid Kirde-Eestisse suunatud.

Kõige suurema grupi moodustasid ilmselt paremaid elamistingimusi eest leida lootnud juurderännanud, mis on raske sõjajärgse aja taustal täiesti mõistetav asjade käik.⁹⁷

Kokkuvõte

Venekeelse elanikkonna suure sisserände Ida-Virumaale põhjustasid mitmed erinevad faktorid ning seda ei saa seletada ainult industrialiseerimisega, kuigi see oli muidugi edasise arengu motiiviks. Kuigi juba 1940. aastate lõpuks oli paljude Ida-Virumaa linnade staatus eelkõige venekeelsete

gandasekretär Eduard Päll saatis kirja koopia vastutavale ministrile palvega asi üle kontrollida. ERAF, f. 1, n. 5, s. 71, l. 63jj.

⁹⁷ Narvas 2003. aasta augustis toimunud intervjuudes, mis oma väikese arvu tõttu pole loomulikult representatiivsed, väitis rõhuv enamuse juurderännanutest, et nende peamiseks motiiviks oli kõrgem elatustase ning nad tulid siia elama vabatahtlikult ilma riikliku toetuseta.

eksklaavidena välja kujunenud, ei saa seda interpreteerida kui sõjajärgse perioodi riiklikult planeeritud venestuspoliitika tulemust. Arhiivides ei leidu eelnimetatud väite tõestuseks mingeid konkreetseid viiteid, isegi vastupidi – eksisteerisid hoopis juurderändekvoodid ja igasugused muud piirangud. Kui Nõukogude valitsus oleks tahtnud, oleks ta suutnud pärast sõda ilma igasuguste probleemideta tekitada Eestisse tunduvalt suurema sisserände.

Sõja tulemusel oli Ida-Virumaa eriti rängalt purustatud ning paljud sealsed elanikud olid evakueeritud. Nende tagasipöördumist raskendasid sisserändepiirangud nii piiritsoonis kui ka Narvas ning relvastumiskohaks olnud Sillamäel. Lisandusid ka probleemsed elamistingimused. Kiirendatud industrialiseerimise otsus tekitas suure tööjõuvajaduse, mis alguses kaeti sunnitöö abil. Sõjapurustused ning ennatlik ja kiire tempoga läbi viidud industrialiseerimine muutsid Ida-Virumaa umbes kümneks aastaks vabariigi kõige vähem atraktiivseks regiooniks. Isegi sunnimeetmed, näiteks mobiliseerimine, ei aidanud leida piisavalt kohalikke töölisi, kuigi režiim tahtis neid sinna saata. Suurejoonelisi värbamisi või ümberasustamisaktsioone pärast sõda siiski läbi ei viidud, juurderännanud võõrtöötajad tuli enamasti isiklikul initsiatiivil. Ida-Virumaa töötas ikkagi paremat elu kui nende kodumaa. Tähtsaimateks sisserändekanaliteks muutusid ehitustandardid. Keeleliste ja kultuuriliste erinevuste tõttu langes Ida-Virumaa külgetõmbejõud eestlaste silmis väga kiiresti. Samas ei jaotunud ka sisserännanud inimesed üle kogu vabariigi. Vaid mõne aasta jooksul pärast sõda moodustunud etniline koosseis püsib tänaseni.

Võib püstitada hüpoteesi, mille kohaselt oleks kiirendatud industrialiseerimise edasilükkamine kollektiviseerimisjärgsesse aega suurendanud eestlaste osakaalu rahvastikus. Maalt linna siirdujad oleks siis suundunud Ida-Virumaale.

Otsus investeerida Ida-Virumaa tööstusesse ei baseerunud mitte majanduslikul tulude ja kulude analüüsil, vaid selle põhjustasid raske-tööstuse ja energiatootmise ideoloogiliselt motiveeritud arendamine ning sõjamajanduslikud kaalutlused. Vaatamata erakordselt mahukatele ja pikaajalistele investeeringutele osutusid paljud regiooni ettevõtted turumajandusele üleminekul majanduslikult eluvõimetuks. Põlevkivikaevandusi subsideeritakse tänaseni ning kaevandamise maht on peaaegu kahe kolmandiku võrra langenud. Eesti energiaturgu ei liberaliseeritud kohe pärast Euroopa Liiduga liitumist ametlikul põhjendusel, et Eesti energiatevõtted ei olevat konkurentsivõimelised. See kõik viitab asjaolule, et

Ida-Virumaa tööstus ei saanud ka varem eriti tasuv olla. Erandiks võib olla olukord, kus energia maailmaturu hind on eriti kõrge.

Alguses mainitud venestamise ja koloniaalmajanduse interpretatsioonid tunduvad sõjajärgse perioodi komplitseeritud tegelikkuse taustal liialt lihtsustatutena ning ei suuda tollaegset sisserännet seletada.

ABSTRACT: The reasons for immigration in the Ida-Virumaa region after the Second World War

The Ida-Virumaa region in Estonia became one of the centers of immigration in the second half of the 1940s, and the ethnic composition of the population there changed profoundly as a result. Usually this development is explained with terms such as “Russification” and “colonization.” This article tries to present a different approach, tracking down the complex reasons for migration to Ida-Virumaa through Estonian and Russian archival material.

Before the war, the structure of the region was similar to the rest of Estonia with a single exception: The Russian-speaking population was about twice the average. In independent Estonia, large-scale oil shale mining and processing had begun in Ida-Virumaa. After the incorporation of the country into the USSR, but still before the German assault, Moscow decided to expand the industry. This decision was not reversed and it shaped future development, despite the fact that in strictly economic terms oil shale mining and processing was not sound.

After the end of the war, reconstruction and expansion of the oil shale industry started. At first, the majority of the workers were POWs. Hiring Estonian labor was difficult and even methods of coercion, like mobilization into the mines, were unsuccessful. The region was the least attractive one in the republic, with a high concentration of prisoners and soldiers, extensive war damage, and an irregular food supply. The large-scale destruction inflicted by the German army in the western part of the Soviet Union and a famine in 1946-7 led to an enormous number of potential migrants. Estonians only slowly filled the ranks of workers at building sites, while mainly Russian-speaking migrants were hired in the mines and factories of Ida-Virumaa. According to the archival evidence, the

majority of migration was not organized by the state, but happened spontaneously to escape even worse living conditions at home. In contrast to common understanding, the Soviet state employed measures to minimize immigration, such as the introduction of a migration quota and the “filtration and deportation” of unwanted migrants.

After the conditions in Ida-Virumaa improved in the mid-1950s, cultural and linguistic differences prevented a larger number of Estonians from settling there. This article argues that the Russification of the region was not the result of intentional state policy, but of a combination of economic, historical, social, and cultural factors.

OLAF MERTELSMANN (b. 1969) is Associate Professor in Contemporary History at the Department of History, University of Tartu